

Antisemitizem kot model zatiranja

“The historian may be ultimately unable to explain the ‘why’ of this extraordinarily complex phenomenon, but if he can demonstrate ‘how’ it came to develop into what we are witnessing today, then that, too, is a measure of progress.”¹

Institute of Jewish Affairs iz Londona je leta 1993 izdal publikacijo z naslovom “Antisemitism World Report”, kjer redno beleži protijudovska dejanja iz celega sveta. Tisto leto se je na spisku držav s primeri takšnih dejanj znašla tudi Slovenija. V poročilu je zapisano, da je “Tribuna”, ki jo tedensko izdaja ljubljanska univerza, sponzorira pa slovenska vlada, od avgusta 1989 do aprila 1990 v nadaljevanjih objavljala prvi slovenski prevod Protokolov sionskih modrecev,² v novembru leta 1990 pa prevod Hitlerjevega “Mein Kampf”. Poleg tega poročilo na osnovi statističnih podatkov ugotavlja, da je antisemitizem v svetu dosegel leta 1991 najvišjo točko po drugi svetovni vojni.

Poleg omembe Slovenije v publikaciji³ so zanimivi tudi rezultati raziskave javnega mnenja iz leta 1994, po kateri kar 20,7% Slovencev ne bi želelo stopiti z Judom v sorodstveno razmerje.⁴ Nekoliko starejša raziskava javnega mnenja v Avstriji iz leta 1992 kaže, da 31% Avstrijcev ne bi želelo imeti Juda za soseda (mimogrede, kar 30% jih ne bi želelo mejiti na

¹ Wistrich (1992), str. XXIV.

² Gre za prevod zloglasne publikacije, ki je konec prejšnjega stoletja močno okrepila antisemitski val, predvsem v vzhodni Evropi. Protokoli podrobno opisujejo načrt židovske svetovne zarote. Prvo nadaljevanje Protokolov je pospremil uvod “Krvave oprave ali Protokoli modrecev so zapisniki tajnih zasedanj židovskih poglavarjev ob prvem sionističnem kongresu v Baslu leta 1897, ki so prišli do nas v daljših in krajših izvlečkih. Protokol vsebuje grozen načrt, po katerem so si židovski prvaki zamislili uničiti vse države in si podrediti svet.” (Tribuna, 14. avgust 1989) S sklepom bernskega sodišča so bili Protokoli dne 25. maja

1935 razglašeni za ponaredek.

Ker pa se je uredništvo šele ob tretjem nadaljevanju (Tribuna, 16. oktober 1989) distanciralo od teksta, je listu sprva grozil celo sodni proces.

³ Čeprav sama vsebina Protokolov ni povzročila nikakršnega vznemirjenja. Sporno je bilo dejstvo, da je Tribuna sploh objavila Protokole. V nekaj številkah je v pismih bralcev potekala polemika o smiselnosti takšne objave, na koncu pa je prevladalo stališče, da je tekst vsekakor koristno poznati že zaradi tega, ker mu je na začetku stoletja verjelo toliko ljudi (o čemer pričajo prevodi v domala vse evropske jezike in, na primer, kar pet ponatisov srbskega prevoda), da pa mu večje teže ne gre pripisovati.

⁴ Raziskava DELA-STIK, dne 12. aprila 1995, "Ali smo Slovenci nestrpni?": 8,5% Slovencev ne bi želelo imeti Juda za sosedo, enak odstotek pa jih meni, da smo Slovenci do Judov nestrpni.

⁵ Karmasin (1992).

⁶ Približno 30% vprašanih meni, da so glavni povzročitelji sovražnosti Srbi, 24% krivi Turke, 21% Romune, Poljake in Rome itd. Poleg tega raziskava razkriva še vedno močno zakoreninjene stereotipe o Judih: 30% vprašanih meni, da Juda spoznamo po judovskih tradicijah in navadah, med drugim jih 18% meni, da Juda spoznamo po judovskem karakterju in mentaliteti, nadaljnjih 18% pa, da je videti kot Jud.

Slovenca),⁵ vključuje pa tudi nekaj podatkov iz Nemčije, Madžarske, Poljske in Češke. Povsod je odstotek vprašanih, ki krivijo manjšinske skupine (na primer Rome, Turke, Jude) za neredo, za povzročitelje sovražnosti in jih imajo za nezaželene sosede, precej visok.⁶ Podobno kakor ugotavlja "Antisemitism World Report", takšni statistični podatki dejansko dokazujejo porast in nevarnost ponovne oživitve skrajnih desnih nacionalizmov, pojav rasizmov, rastoče ksenofobije, zaostrovanja problemov manjšin in etničnih skupin ter vse močnejšo stigmatizacijo posameznih delov populacije. Eden takšnih svežih primerov je, na primer, ruska organizacija Pamyat, ki gradi svojo politiko in propagando na stoletja starih predsodkih do judovske populacije.⁷

Vedno večja nestrpnost do vseh vrst drugačnosti v lastnih vrstah in pa lahkota, s katero je mogoče obuditi stare predsodke (kar dokazuje recimo Pamyat), sta razlog oziroma dokaz, da so raziskave o nastanku, mehanizmih in delovanju skrajno sovražnih ideologij več kot nujne, kajti nobeno okolje, tudi slovensko, pred njimi ni imuno.⁸

Vendar se lahko upravičeno vprašamo, zakaj nam bo tokrat za osnovo takšne raziskave in za prikazovanje logike zatiranja služil prav fenomen antisemitizma. Drugo vprašanje pa je seveda tudi, zakaj naj bi prenašali izkušnjo antisemitizma v Slovenijo; v okolje, ki Judov nikoli ni gostilo v večjem številu in kjer antisemitizem nikoli ni prešel v skrajno fazo fizičnega zatiranja in likvidacij?

Del odgovora je gotovo holokavst, ki je spodbudil veliko število judovskih in tudi nejudovskih avtorjev k poglobljenemu ukvarjanju z antisemitizmom in proizvajajo ogromno uporabne literature. Svoj delež prispeva tudi že pregovorna judovska pismenost, ki je raziskovalcem pustila veliko dokumentov in virov, kar judovsko vprašanje uvršča med zelo hvaležna in plodna raziskovalna področja. Drugi del odgovora, ki zadeva Slovenijo, pa pravzaprav izhaja iz prvega. Tako dobro raziskan pojav, kot je antisemitizem, lahko tudi v okolju, kjer ni avtohtonega izvora in ne predstavlja močnejše zgodovinske dediščine, služi kot akademski primer, zgled in opozorilo pred podobnimi represivnimi pojavi. Nenazadnje pa tudi statistični podatki in izsledki anket javnega mnenja potrjujejo smiselnost raziskovanja te vrste.

Jasno je, da niso bili povsod vedno zatirana skupina le ali sploh Judje. Zato je pravzaprav bolj kot vsakokratni subjekt zatiranja pomembna sama geneza, metodologija in pojavna oblika neke agresivne ideologije. Pomembna in poučna je pot, ki jo je sovraštvo do Judov prehodilo od sovraštva na imaginarni ravni do konkretno izraženega sovraštva v izgredih in pogromih. Pomembno je to pot in razvoj pokazati in poznati,

ker ji je podvržena vsaka ideologija, ki gradi na predsodkih in izkorišča zatiranje določene skupine ljudi za lastno promocijo. Kakor je leta 1992 na mednarodni konferenci o antisemitizmu v Berlinu dejal Wolfgang Benz: "... obstaja korelacija med antisemitizmom, ksenofobijo in diskriminacijo manjšin.

Antisemitizem je pogosto že kar narodna tradicija oziroma politična ideologija in sestavni del nacionalizma. Ker je antisemitizem model za, na primer, iracionalni fanatizem, zarote, intrige, skratka, ker je antisemitizem samo (čeprav morda najbolj poznana) oblika rasizma in sklopa predsodkov, je mogoče na podlagi njegovega modela definirati status manjšin v državi."⁹ Pri tem pa seveda ne smemo pozabiti, da ima tudi "najdaljše sovraštvo v zgodovini"¹⁰ svojo lastno zgodovino in krajevno in časovno točno določena dejstva. Zato je takrat, kadar prenašamo izkušnje antisemitizma na manj znana in definirana področja, potrebno vedno znova kontekstualizirati posamezne rasizme.

Tokrat bomo skušali na primeru antisemitizma analizirati rojstvo in razvoj predsodkov, ki so skozi stoletja postali potencialno agresivna ideologija. Zanimalo nas bo tudi, kako se je antisemitizem udomačil v Sloveniji, od kod je k nam prodiral in kako lahko skozi tragično izkušnjo judovskega ljudstva pokažemo na nevarnost delovanja iracionalnih predsodkov.

IZLET V ZGODOVINO

Antisemitizem je v slovenske dežele prodiral predvsem s severa, torej iz nemško govorečih področij, pa tudi izbruh slovenskega antisemitizma konec 19. stoletja je temeljil na srednjeevropski tradiciji sovraštva do Judov. Zato se na kratko pomudimo pri koreninah in razvoju predsodkov, ki so se skozi zgodovino strnili v zakoreninjeno sovraštvo do Judov.

Judje so se skozi vso zgodovino ohranjali kot posebna družbena in verska skupina. Zato se je protijudovsko razpoloženje helenističnega časa in njegovih sodobnikov stalno oplajalo iz dejstva, da so izmed vseh narodov edino Judje tako vztrajno zavračali panteizem, sodelovanje pri žrtvovanju, pošiljanje darov v templje in mešanje z drugimi narodi. Poleg tega so Judje vztrajno gojili prepričanje, da so izvoljeno ljudstvo.

Rimska osvojitve Palestine je sprožila nekaj judovskih uporov, ki pa niso resneje ogrozili rimske nadoblasti. Stanje se je poslabšalo šele za časa cesarja Avgusta, ko je postalo oboževanje cesarja-boga nujnost, tudi politična in verska, ki pa so jo Judje zavrnil. Z zavračanjem imperialnega kulta so si nakopali sovraštvo. Toda v času rimskega imperija, ko so Judje sestavljali 10–12% celotne populacije, so si lahko še

⁷ Leta 1990 je moskovsko sodišče obsodilo voditelja ruske organizacije Pamyat Constantina Smirnoff-Ostashevilija na dve leti zapora zaradi agresivnega programa organizacije, ki med drugim zahteva osvoboditev Rusije izpod "satanske judovske okupacije". Po prepričanju voditelja so za komunistično bedo Rusov krivi Judi. W. Benz: "Traditional and Rediscovered Prejudices in the New Europe: Antisemitism, Xenophobia and Discrimination against Minorities", v *Pattens of Prejudice*, zv. 27, št. 1, julij 1993, str. 8.

⁸ Pričujoča razprava temelji na raziskavi, ki jo na ISH (Institutum Studiorum Humanitatis) vodi prof. dr. Drago Rotar z naslovom: "Antisemitizem – strukturna nujnost nacionalističnih ideoloških konjunktur v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja v Srednji Evropi in na Slovenskem". Za dragocene nasvete se zahvaljujem Darji Zaviršek in Mihaeli Hudelja.

⁹ W. Benz: str. 12.

¹⁰ "Antisemitism, The Longest Hatred in History" je naslov dela Roberta S. Wistricha, ki je izšlo v Londonu leta 1992.

¹¹ Čeprav se termin antisemitizem uveljavi šele v drugi polovici 19. stoletja, ga bomo tu zaradi splošne uveljavljenosti pojma uporabljali tudi za označevanje protijudovskega razpoloženja in sovraštva v starejših obdobjih.

vedno svobodno izbirali mesto naselitve, poklic in so imeli pomembno vlogo v gospodarskem življenju. Njihovi verski običaji so bili zaščiteni, pravne diskriminacije pa ni bilo.

Nadaljnja pomembna sprememba se je zgodila v 1. stoletju n.š. v Aleksandriji, ko je stara grška elita pod Rimljani izgubila privilegiran položaj in se znašla v neposredni konkurenci (predvsem trgovski) z Judi. Tu že lahko govorimo o začetkih antisemitizma,¹¹ ki ga je porodilo gospodarsko tekmovanje med obema skupinama. Ker pa so bili Judje trgovsko uspešnejši, so številni grški avtorji začeli pisati slabo o Judih in ustvarjati njihovo negativno podobo. Jude so slikali kot nečisto ljudstvo, ki so ga Egipčani izgnali, da se očistijo (med drugim so pisci verjeli, da Judje v Jeruzalemu žrtvujejo ljudi; tako na primer Lizimah Aleksandrijski). V tem času se je tudi ukoreninil mit o Judih kot večnih brezdomih popotnikih.

Še nadaljnje poslabšanje odnosov z Judi v rimskem imperiju je bilo povezano s splošnim poslabšanjem razmer v času cesarja Nerona (zatiranje, nesvoboda, gospodarsko upadanje, dekadenca) in z vse večjim vplivom Judov v rimski družbi. Tudi ob branju grških avtorjev so rimski pisci, tako Horace, Cicero, kasneje Tacitus, Juvenal in drugi, napadali Jude in ustvarjali njihovo negativno podobo, da bi tako zmanjšali prevelik judovski gospodarski vpliv v družbi. Toda kljub vsemu so rimski zakoni ostali nespremenjeni in so ščitili pravico Judov, da častijo Toro (kratko restriktivno obdobje le za časa Hadrijana).

Sovraštvo je bilo pravzaprav v tistem času, poleg občudovanja pa tudi indiference, le eden od možnih odgovorov na judovsko ekskluzivnost. Predkrščanski, poganski antisemitizem je v svojem bistvu vedno ostajal kulturni in ni bil teološki ali rasističen. Nikoli ni razvil dinamike ali institucionalizirane diskriminacije, stigmatizacije ali poniževanja Judov, kar je kasneje postala zgodovinska dediščina krščanstva.

Krščanski antisemitizem je izoblikoval podobo Judov kot ljudstva, ki ga Bog sovraži. Evangeliji nosijo dve ključni predpostavki krščanskega antisemitizma: Judje so kolektivno odgovorni za križanje Jezusa Kristusa in so izenačeni s silami hudiča. Razvoj krščanskega antisemitizma je povezan s širitvijo nove vere med pogani. Ker je judovstvo pritegovalo veliko poganov, se je krščanstvo z njim moralo spopadati za vernike. Kristjani so morali dokazati, da je Bog izgnal svoje ljudstvo in svojo ljubezen prenesel nanje.

Sveti Janez, Hieronim, Ambrož in Avguštin so bili sveti očetje (kot krščanske avtoritete v zahodnem svetu so zaostajali samo za sv. Pavlom), ki so do konca 4. stoletja izkristalizirali demonsko podobo Juda. Ta podoba je združevala vse človeške slabosti in popolno duhovno slepoto; Judje so postali utelešnje Satana in sinovi teme. Zakaj so sveti očetje za nega-

tivca izbrali prav Juda, je jasno. Krščanstvo je moralo diskvalificirati svojega najmočnejšega tekmeca, ga jasno določiti kot sovražnika in se od njega ograditi, da je lahko upravičilo uzurpacijo judovske dediščine. Krščanstvo je tako obsodilo in stigmatiziralo Jude, da je lahko konstituiralo lastno identiteto.

Ko je krščanstvo postalo uradna vera cesarstva (leta 312), so cesarji začeli uveljavljati teološke spise v praksi; ukinili so stare judovske privilegije, odpravili so jurisdikcijo rabinov, s smrtno kaznijo prepovedali zveze s krščanskimi dekleti ter izključili Jude z visokih položajev in vojaških karier. Krščanski antisemitizem, katerega ideološke korenine so rasle iz antike (temeljile so predvsem na spisih grških avtorjev), je bil v svoji zgodnji fazi omejen na duhovščino.

Prelom v odnosu do Judov pomeni prva križarska vojna (leta 1096), ko je prišlo tudi do prvih pogromov (pohodi na Jeruzalem so ljudstvo spomnili, da lahko nekaj prispevalo h gibanju za vrnitev Kristusovega groba tako, da morilce Jezusa Kristusa sodijo kar pred svojim pragom). Zaradi razvoja trgovine na dolge razdalje, ki so jo odprli križarji, je Evropa v 12. stoletju začela gospodarsko oživljati in Judje so kot glavni posojevalci denarja postali pomemben dejavnik v razvoju gospodarstva. Naenkrat so bili poleg heretikov še osovraženi oderuški posojilodajalci.

Vsaka nova križarska vojna je oživila antisemitske občutke in Judje so postopoma postajali grešni kozli krščanstva. Tako se je v stoletjih izoblikoval stereotip o Judih kot ubijalcih Jezusa Kristusa, hudičih, častilcih Antikrista, zarotnikih proti kristjanom, zastrupljevalcih vodnjakov, ubijalcih krščanskih otrok itd. Tretji lateranski koncil (leta 1179) je zapisal v kanonski zakonik trditev sv. Avguština, da je "Žid suženj kristjana" (tudi Tomaž Akvinski je delil to mnenje), četrti lateranski koncil (leta 1215) pa je kodificirano segregiral Jude in zahteval od njih, da nosijo posebno obleko. Ker je imela cerkev prevladujoč vpliv na državo in družbo, so vse te teološke debate dejansko pripeljale do globoko zakoreninjene marginalizacije Judov in do njihove getoizacije, ter od 13. stoletja dalje do izгона Judov iz zahodnoevropskih držav (leta 1260 iz Anglije, leta 1306 iz Francije, v nemških deželah pa so se vrstili izgoni in masakri). Judje so se umikali na vzhod, mit o tavajočem ljudstvu pa je ponovno oživel.

V 14. stoletju je tako teološki antisemitizem prodril med ljudstvo. Iz spisov svetih očetov se je kolektivni sovražni stereotip Juda kot ubijalca Jezusa Kristusa preko pridig, posvetnih iger, folklore, balad in umetnosti prenašal k ljudstvu in se globoko zakoreninil v zahodni mentaliteti. V naslednjih stoletjih so dodajali nove, strašnejše mite; Judje so postali obredni morilci, skrunitelji svete hostije, poslanci Antikrista,

¹² Pogrome in zatiranja Judov so razsvetljenci sicer napadli, vendar predvsem iz želje očrniti, diskreditirati in kritizirati krščanstvo (Montesquieu, Lessing, Rousseau pišejo o enakosti med državljani, John Taland pa celo predlaga emancipacijo). Francoska revolucija leta 1791 emancipira Jude kot posameznike, ne pa tudi kot posebno družbeno skupino. Leta 1777 ameriška revolucija emancipira Jude. V Evropi pa kratka epizoda Napoleonovih vojn prinese emancipacijo v večino držav, vendar trajno preživeli v Franciji. Toda v isti sapi so razsvetljenci od Judov zahtevali, naj se odrečejo svoji ekskluzivnosti, pa tudi med revolucionarji ni bilo simpatij za judaizem in so nanj gledali kot na barbarsko praznoverje (tudi Voltaire).

¹³ Wistrich (1992): str. 45.

Prihod večnega Juda v Nemčijo. Karikatura iz leta 1845

oderuhi, krvosesi, čarovniki in vampirji. Ta podoba je postajala integralni del evropske kulture. Postopoma sovraštvo ni več potrebovalo dejanske povezave z obstoječimi medčloveškimi odnosi, pravzaprav niti ni več potrebovalo prisotnosti Judov.

V 18. in 19. stoletju se je v Franciji razvil t.i. postkrščanski racionalni antisemitizem (ponovno so začeli brati protijudovsko usmerjene grške pisce). Nova miselnost, ki je izhajala iz tradicije razsvetljenstva, je obsojala same korenine krščanstva, kar je logično pripeljalo tudi do obsodbe njihovega judovskega izvora.¹² Judje so postali enako kot kristjani sami, če ne še bolj, odgovorni in krivi za vse nepravilnosti monoteistične religije. Tako je razsvetljenstvo sicer zavrnilo srednjeveški mit o Judu, vendar je poneslo naprej novo negativno podobo Juda (judovska religija je začela veljati za fosilno religijo, ki pomeni oviro človeškemu napredku; staro zavezo so ocenjevali kot skupek kanibalizma, norosti in napak; Judje so bili zanje "najbolj bebasti ljudje na zemlji, kruti in absurdni"¹³), ki se je močno prijetla tudi v porevolucijski Franciji.

Sredi 19. stoletja je Ernest Renan skupaj z Nemcem Christianom Lassenom prvi v Evropi populariziral rasistični koncept "semita" nasproti indoevropskemu "arijcu", ki ga je uvrstil na vrh lestvice človeške civilizacije. Renan pravi, da semitom manjka ustvarjalnosti in smisel za disciplino, da nimajo mitologije, epov, znanosti, filozofije, romana, upodablajoče umetnosti, skratka, da so semiti inferiorna kombinacija človeške narave. Medtem ko je srednjeveški antisemitizem Judom puščal izhod, če so se pokristjanili, jim rasni antisemitizem tega ne dovoljuje več. Jud ostane Jud, tudi če sprejme krščanstvo. In če se je krščanski antisemitizem obračal proti Judom predvsem zaradi vere, obsoja sekularni antisemitizem Jude kot etično skupino in raso.¹⁴ Renanova delitev na arijce in semite je močno odmevala v Franciji 19. stoletja.

V Nemčiji so mladoheglavci pod vplivom Voltaira in francoskih materialistov prelomili tradicijo Hegla in nemških razsvetljencev, ki so Judom priznavali določeno mesto v družbi. Bruno Bauer je leta 1843 objavil "Die Juden Frage", kjer odločno nastopa proti judovski emancipaciji. Sledijo mu Ludwig Feuerbach, Georg Friderich Daumer (zelo radikalen, Jude obtožuje kanibalizma v Talmudu, krvna žrtvovanja itd.), pa tudi Karl Marx z esejem "O judovskem vprašanju" iz leta 1844. Čeprav Marx ni nikoli konkretno nasprotoval emancipaciji Judov, pa je s svojim konceptom, da se je nemški Jud na svoj način že emancipiral, tako da je dobil nadzor nad kapitalom, ter da je Jud personifikacija modernega kapitalizma, močno vplival na razvoj modernega antisemitizma. Predvsem v Rusiji so opravičevali fanatične antisemitske kampanje iz konca 19. stoletja z interpretacijo Marxovih tez.

Nastanek nacionalnih držav z združitvijo Nemčije in Italije leta 1870 (rojstvo nemškega romantičnega nacionalizma, opere Richarda Wagnerja, ki so obujale germanske mite, in ponovno branje Gobineauja, na primer), hiter gospodarski razvoj, ki je sledil industrijski revoluciji, politična in s tem povezana verska reakcija evropske politike po letu 1848 in pa prizadevanja in dejanska emancipacija Judov (leta 1859 v Prusiji, leta 1870 v Nemčiji, leta 1864 v habsburški monarhiji, v ogrskem delu sicer šele leta 1867) so rodili prvine modernega antisemitizma 19. stoletja. Ker so zaradi svojega kapitala in obvladovanja denarnih poslov ponekod edino Judje lahko sledili hitremu industrijskemu razvoju, so kmalu postali nosilci gospodarskega in družbenega razvoja. Propadajoča buržoazija, ki je v razvoju zaostajala, je zato v Judih videla krivce za svojo bedo in je ustvarila nov mit o svojem sovražniku. Juda je izenačila s kapitalističnim duhom, kozmopolitom brez korenin, sovražnikom vseh nacionalnih vrednot, verske tradicije, družbene kohezije in buržoazne morale (Werner Treitschke je trdil, da morajo izginiti tudi asimilirani in privilegirani Judje).¹⁵

¹⁴ Pod tem vplivom ločitve na arijce in semite je blankizem arijcem pripisoval ljubezen do narave, spoštovanje družine, čaščenje idealov lepote, harmonije, svobode in bratstva, česar semiti seveda nimajo. Eduard Drumont, pa tudi Pierre-Joseph Proudhon, na primer, sta se uvrstila med prepričane antisemite.

¹⁵ Judov pa niso povsod že na začetku zavračali. Lep in precej osamljen primer je Madžarska, kjer je liberalna politika na prelomu 20. stoletja vključevala Jude predvsem v gospodarsko življenje. To se je dogajalo še toliko bolj po letu 1919, ko je trianonska pogodba Madžarsko močno zmanjšala in so Madžari nenadoma postali manjšina v lastni deželi. Zato so zaveznike našli v Judih, ki so jim nudili visoko stopnjo emancipacije, oni pa so se močno pomadžarili. Judje so se v Budimpešto priseljevali v takem številu, da so Madžarsko prestolnico imenovali tudi Judapešta. Judovsko-madžarska simbioza je trajala vse do tridesetih let, ko je na oblast prišel fašistični režim. Drug tak, malce starejši, primer je bila srednjeveška Poljska, ki je zaradi premajhnega števila prebivalcev celo vabila judovske priseljence na opustela posestva.

¹⁶ Pojem antisemitizem je prišel v splošno rabo v 80-tih letih 19. stoletja, kot del politično motivirane kampanje. V poznem 19. stoletju se je na splošno uveljavilo enačenje Semitov izključno z Judi celo med intelektualno elito. Začeli so ločiti arijce in semite, ločitev pa je temeljila na mnogo starejši delitvi med kristjane in pripadnike judovske vere. V zadnjih stotih letih tako izraz antisemitizem ne pomeni sovraštva do "semitov" (torej tudi Arabcev), ampak izključno do Judov.

¹⁷ Dejansko so Judje v veliki večini srednje in vzhodne Evrope igrali vlogo modernizatorjev, ker preprosto drugega družbenega elementa, ki bi imel zadosti kapitala, znanja in prilagodljivosti, ni bilo.

¹⁸ Wistrich (1992), str. 53.

¹⁹ Zgodovinski pregled je povzet po Wistrich (1992), Mendelsohn (1983) in *Encyclopaedia Judaica*, Jeruzalem: 1971, geslo: antisemitizem.

Poleg gospodarske judovske konkurence je bila bistvenega pomena pri razvoju modernega antisemitizma 19. stoletja emancipacija, ki je omogočila močan prodor Judov v krščanske družbe in povečala grožnjo judovske konkurence. Zato je emancipacijskim zakonom sledil agresiven val antisemitizma, ki se je začel v Nemčiji v 70-tih letih 19. stoletja in se nato hitro razširil v sosednjo Avstrijo, Madžarsko, Francijo in Rusijo, pa tudi k nam. Nemški novinar Wilhelm Marr, ki je prvi uporabil termin antisemitizem, da bi opisal nekonfesionalno sovraštvo do Judov, ki ga je sam zagovarjal in oznanjal,¹⁶ s svojimi somišljeniki ni nasprotovali Judom zaradi verskih, temveč socialnih, ekonomskih, političnih in "rasnih" razlogov. Družba 19. stoletja je namreč vsaj formalno opustila predsodke, temelječe na veri, zato so Judje sedaj postali moteči kot vsiljen družbeni razred, ki s svojo prisotnostjo onesnažuje domači narod. S tem stereotipom so hoteli nasprotniki enakopravnosti Judov ponovno vzpostaviti družbene meje, ki so veljale v predemancipacijskem času, in izničiti dosežke emancipacije.

Zgodovinske korenine zavračanja Judov torej temeljijo na veri (krščanska tradicija pojmovanja Judov kot ubijalcev Jezusa Kristusa), na postopnem prevodu verskih tujcev v rasne tujce (rasni antisemitizem temelji na socialnem darvinizmu), na razumevanju Judov kot kapitalistov, ki izkoriščajo domačo populacijo in proti katerim se je potrebno boriti (antikapitalistično gibanje, imenovano tudi ekonomski antisemitizem), na zavračanju judovske konkurence v profesijah (razredno tekmovanje), ideološkem antimodernizmu¹⁷ (Judje kot modernizatorji in prinašalci razdiralnih novitet) in na protiliberalističnem gibanju (ker so Judje sodelovali z liberalnimi oblastmi, ki so jim v zameno za njihov kapital in sodelovanje v procesu modernizacije omogočile emancipacijo).¹⁸

Nove ideologije, ki so nastale v času sekularizacije, modernizacije in hitrih družbenih sprememb, so posvojile antisemitizem: liberalci in svobodomiselni so napadali Jude zaradi netolerance in togosti in zaradi njihovega izoliranega partikularizma, socialisti so jih obsodili kot posebljenje kapitalističnega duha, nacionalisti in rasisti kot tujce s tujim izvorom in semitskim karakterjem, konzervativci pa so zamerili Judom, češ da so stalen vir nemirov in revolucionarnih prevratov v družbi.¹⁹

SLOVENSKI PRIMER

Dejstvo, da so Jude izgnali s Štajerske in Koroške že leta 1496, kar je samo štiri leta po izgonu iz Španije, dokazuje, da so številne pridige in legende z negativno podobo Juda že

zelo zgodaj dosegle tudi naše kraje. Dejstvo pa je tudi, da so slovenske dežele sodelovale v razvoju sovražne ideologije bolj od daleč in niso zares aktivno posegle v njeno oblikovanje. Prevezle so nekaj modelov, posrkale nekaj vplivov, še najbolj pa se jih je prijel strah, ki je imel svoje korenine v družbenih spremembah 19. stoletja, ko so se pojavile številne novosti, tako tehnične kot politične, ki so grozile spremeniti dolgo časa ustaljen tradicionalni način življenja in porušiti ustaljena družbena razmerja. Ukoreninil pa se je tudi imaginarni strah pred svetovno židovsko zaroto, ki so jo tako uspešno širili "Protokoli sionskih modrecev"²⁰ (čeprav takrat v slovenskem prevodu niso izšli). Ta strah so slovenski katoliški veljaki še posebej razpihovali v svojih tekstih, ker je prav moderni razvoj 19. in 20. stoletja ogrožal njihov prevladujoči vpliv na ljudske množice. Grozote tega razvoja, ki so ga po njihovem mnenju zakrivili Judje v navezi z drugimi izrojenimi elementi družbe – liberalci, masoni, protestanti – so bili: industrializacija, velika demografska rast, kapitalistični procesi, liberalizem, nacionalizem, nastanek strank, parlamentarizem, tisk in javno mnenje, necerkveni šolski sistem, pa tudi pojav ženskega vprašanja, športa, neprimerne prehrane, literarnih zvrsti, kasneje celo kinematografov.²¹

Slovenske dežele so se procesu antisemitizma aktivno priključile v 19. stoletju in zanje v tistem času zato velja izrek Wolfganga Benza "Ignorance is a mother of prejudice".²² Judov je bilo namreč pri nas (z izjemo Prekmurja) vedno malo,²³ ustrezno majhen je bil njihov vpliv, pa tudi domača populacija jih je slabo poznala.²⁴ Dejstvo pa je, da je bil antisemitizem vseskozi živ, vendar pa precej bolj kot agresivna, potencialno nasilna ideologija kot kod, model, vzor oziroma metafora in priročen pripomoček za zmerjanje trenutnih političnih in ideoloških nasprotnikov.

Glede delovanja antisemitizma v praksi bi tako za slovenske dežele lahko rekli, da so ostale nekje med verbalno-simboličnim (kjer gre za zavračanje stikov z Judi, za simbolno enačenje Judov z že omenjenimi slabimi stvarmi, ki so pretresale domačo družbo in jo spreminjale v razvoju) in institucionalno-diskriminacijskim izrazom antisemitizma (pri tej stopnji gre, na primer, za izključevanje Judov iz šol, bojkot njihovega blaga itd.), kjer že mora sodelovati tudi država. Antisemitizem na Slovenskem ni nikoli prešel v nasilno fazo obračunavanja z judovskim prebivalstvom ali celo v ubijalsko nasilje.²⁵

Leta 1496 je cesar Maksimiljan izdal dekret, ki se je nanašal na izgon Judov s Koroške in Štajerske. Leta 1515 pa je prišlo tudi do izгона Judov iz Ljubljane²⁶ (s celotne Kranjske – mnogi so se namreč zatekli na podeželje – je dokončno izgnal Jude šele Karel II. leta 1718).

²⁰ Glej opombo št. 2.

²¹ Klasifikacija temelji na neobjavljeni magistrski nalogi Egona Pelikana (1994), kjer tudi podrobno obravnava te negativne procese v družbi in reakcije katoliških veljakov nanje, str. 145–46.

²² W. Benz(1993): str. 9.

²³ Val naseljevanja Judov je zajel Slovenske dežele v 12. stoletju. Prišli so iz Italije (naselili so se v večjih slovenskih mestih) in Srednje Evrope. Ti zadnji so iz Avstrije, čeških dežel in Nemčije bežali pred križarji. Naselili so se v Mariboru, Radgoni, na Ptuj in v Slovenj Gradcu, v 13. stoletju pa so prišli tudi v Ljubljano. To so bili bogatejši priseljenci, ki so imeli v lasti tudi številne nepremičnine. Plemstvo jih je toleriralo, ker so se pri njih lahko zadolževali, vendar jim dolgovi niso vračali. O številčnosti Judov v slovenskih deželah glej opombo št. 28.

²⁴ Obširno o tem: Štepec (1991) in Pelikan (1994) v neobjavljenih magistrskih nalogah.

²⁵ Klasifikacija na tri faze obračunavanja z Judi temelji na delitvi L. Sekelja: "Antisemitism and National Conflicts in Former Yugoslavia", v *Patterns of Prejudice*, zv. 27, št. 2, oktober 1993, str. 63–81.

²⁶ Maksimiljanov dekret iz leta 1496 se sklicuje najprej na verske razloge, onečaščenje zakramenta in ritualne umore, v drugi vrsti pa na izkoriščanje in goljufije v odnosih do dolžnikov. Izgon ljubljanskih Judov leta 1515 pa je

bil utemeljen z oduštvom, ki je krivo za gospodarsko propadanje mesta. Verski razlogi niso omenjeni. Gospodarski so bili očitno prevladujoči. V. Valenčič (1992), str. 75.

²⁷ Med leti 1427 in 1435 je imel Maribor geto in sinagogo, tu pa je deloval tudi nadrabin Štajerske, Kranjske in Koroške. Zanimiv je podatek, da je za časa nadrabina Isserleina več deset katolikov želelo prestopiti v judovsko vero, kar je verjetno edinstven primer v tedanji Evropi. Židovi na tlu Jugoslavije. Katalog razstave (1988), str. 121–22.

²⁸ V Mariboru in na Štajerskem so bili leta 1910 registrirani 203 Judje. B. Krabonja (1995), str. 789. V članku avtor obravnava odnos Štajercev do Judov. Z Madžarske so se Judje že od 18. stoletja naprej naseljevali tudi v Prekmurju: leta 1760 jih je bilo 60, leta 1800 207, leta 1853 383 in leta 1889 že 1107. Murska Sobota, kjer je živele največ Judov, je imela leta 1853 že svojo sinagogo. F. Kuzmič (1989), str. 172. O Judih v Prekmurju tudi M. Hudelja (1991). Na Kranjskem je bilo leta 1880 96 Judov, leta 1890 89, leta 1900 kar 145 in 1910 146. Valenčič (1992), str. 64. V Ljubljani je bilo leta 1931 že 95 Judov, leta 1940 pa 158. Valenčič, (1992), str. 57–74.

²⁹ Valenčič (1992), str. 71–72.

³⁰ Anton Gorjup je zagovarjal emancipacijo Judov, Blaž Ovijač je sicer zagovarjal enakopravnost, ki pa naj ne bil bila zapisana v

V času Napoleonove Ilirije (1809–1813) so se Judje ponovno naselili na območju Slovenije in uživali državljanske pravice, vendar jim je avstrijski cesar Franc I. leta 1817 prepovedal naseljevanje in bivanje na Kranjskem. Večina se jih je zato naselila v Prekmurju, posebno v Murski Soboti, precej pa tudi v Mariboru.²⁷

V 19. in 20. stoletju pa se je nekaj judovskih družin ponovno naselilo v slovenskih deželah,²⁸ kajti od leta 1867 (pa do prisilnega izгона leta 1941) so se lahko svobodno naseljevali. Vendar ljubljanski magistrat ni bil preveč naklonjen naseljevanju Judov, država pa je s predpisi za izdajanje vizumov omejevala doseljevanje Judov že kmalu po prvi svetovni vojni. Ministrski svet je leta 1935 sklenil, da bodo vizume za judovske begunce iz Nemčije in drugih držav izdajali le za kratek in določen čas. Petega oktobra 1940 je vlada izdala uredbo, ki je Judom praktično onemogočila trgovino s hrano na debelo (imetnikom dovoljenj pa je bilo mogoče prepovedati nadaljnje obratovanje ali jim postaviti komisarja za vodstvo poslov). Leta 1940/41 pa je Koroščeva vlada uvedla "numerus clausus" za vpis judovskih otrok na univerze, višje, srednje, učiteljske in strokovne šole.²⁹ To so bili dejansko edini konkretni ukrepi države proti Judom.

Poleg teh ukrepov pa je v slovenskih deželah od srede 19. stoletja proti Judom potekal tudi verbalni antisemitski boj.

Leta 1848 so tudi slovenski poslanci v državnem zboru razpravljali o judovskem vprašanju.³⁰ Poslanec Matija Kavčič je izdelal obširno poročilo, v katerem nasprotuje emancipaciji Judov, med drugim pravi: "Načelo krščanske morale je splošna ljubezen do bližnjega. Bližnji je po tem nauku vsak človek ne glede na vero in narodnost; po židovskem nauku pa je Židu bližnji le njegov tovariš po veri. To načelo splošne in posebne oziroma nacionalne ljubezni do bližnjega loči krščanstvo od židovstva kot nepremostljiv in večern prepad."³¹

Leta 1864 je država s temeljnim zakonom o enakopravnosti državljanov uredila status Judov, toda kljub temu je nasprotje med Judi in drugim prebivalstvom, ki se je izražalo v antisemitskem gibanju, ostalo. Emancipacijsko gibanje in emancipacija sta bila pravzaprav eden od impulzov, ki so spodbudili antisemitski val v Sloveniji, ki je v 19. stoletju prodril z Dunaja. Tam je namreč študiralo precej slovenskih intelektualcev, ki so tako prišli v stik z Judi, si ustvarili o njih svoje mnenje ter ga prinesli s seboj v domovino. Josip Vošnjak, eden najmočnejših predstavnikov antisemitizma pri nas, ki je tudi študiral na Dunaju, je zapisal: "Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje pokora za vse narode in vredni, da bi se vsi poslali nazaj v Palestino."³² Fran Šuklje je na Dunaju močno zasovražil borzo in borzne posrednike, poslo-

vanje, špekulacije in hazard ter s tem Jude, ki so bili po njegovem mnenju preštevilno zastopani na borzi. Meni, da borzniki niso niti resni trgovci: "... to ni drugega nego jata postopačev, katero ima najhujša strast človeška, hazardna igra v svojih krempljih".³³

Zlom dunajske borze leta 1873 je bil sunek, ki je okrepil avstrijski in s tem posredno tudi slovenski antisemitizem. Avstrijski tisk je za krivce borznega poloma označil Jude, enakega mnenja pa so bili tudi Slovenci (Šuklje). Ob tej priložnosti je Vogelsang dejal: "Židi so naravni nasprotniki krščanskega gospodarskega reda in krščanske morale. So dejanski gospodarji."³⁴ Naslednji pomemben dogodek v Avstriji, ki je odmeval tudi v Sloveniji, je bila štirikratna izvolitev dr. Karla Luegerja za dunajskega župana v devetdesetih letih 19. stoletja in pa zmaga njegove krščansko socialne stranke na občinskih volitvah leta 1895. Lueger je bil namreč prepričan antisemit, in sicer predvsem iz gospodarskih razlogov,³⁵ njegov antisemitizem pa je imel tudi politične korenine, ker so bili dunajski Judje pristaši nemške liberalne stranke, ki je bila njegov glavni nasprotnik.³⁶

Tretji dejavnik, zaradi katerega se je antisemitizem v Sloveniji sploh prijel, je bil torej velik del dunajskih Judov v nemški liberalni stranki, ki ni bila samo Luegerjeva tekunica, pač pa tudi glavna nasprotnica nacionalni emancipaciji avstrijskih narodov in s tem tudi slovenskih narodnostnih prizadevanj. Od tod izvirajo zmerjanja Judov s kozmopoliti, ki so se okrepila na prelomu stoletja, ko so se pod vplivom nastanka nacionalnih držav v Evropi okrepile tudi narodnostne težnje zatiranih avstrijskih narodov: "V nasprotju sodobne, z nacionalizmom prežete miselnosti do raznih fenomenov z internacionalnimi tendencami ležijo idejne osnove političnega antisemitizma."³⁷

V 19. stoletju je antisemitizem tako zaživel v Sloveniji, dobil pa tudi nekaj domačih korenin: "Domače je bilo protižidovsko razpoloženje trgovcev in z njim povezanih meščanskih krogov, ki so nasprotovali Judom kot tekmečem na gospodarskem področju in so svoje antisemitske napade okrepili ob vsakem pojavu judovske konkurence."³⁸ Leta 1884 so ljubljanski trgovci ustanovili društvo, katerega namen je bil preprečevanje judovske konkurence. "Slovenski narod" je takšna prizadevanja podpiral, večkrat pa je tudi pozival k bojkotu judovskega blaga. Takšni politiki ni nasprotoval niti tedanji ljubljanski občinski svet, magistrat pa, ki je izdajal obrtne liste, je povzročal nemalo težav judovskim sejmarjem.³⁹ Za slovenski antisemitizem tega časa je značilno tudi, da je ostal omejen na mestna okolja in na deželo ni prodril. Tudi v Prekmurju, kjer je veliko Judov živelo na podeželju (bili so

ustavi, ampak v posebnem zakonu.

³¹ Citirano v: Valenčič (1992), str. 77.

³² Citirano v: Štepec (1995), str. 812. Sicer avtor v članku obširno piše o srečevanju Slovencev z Judi predvsem na Dunaju.

³³ Prav tam.

³⁴ Citirano v: Valenčič (1992), str. 82.

³⁵ Pelikan (1994), str. 146.

³⁶ Krščansko socialno stranko je leta 1878 ustanovil Adolf Stoecker v Berlinu. Stoeckerjev antisemitizem temelji na poudarjanju premoči Judov nad ariji. Judov ne napadajo več zaradi njihove vere, ampak zaradi njihovega razkrajajočega duha, s katerim so razkrojili arijsko kulturo in družbo in ji zavlادali (Pelikan (1994), op. 60, str. 172). Adolf Stoecker je imel tudi prvi javni antisemitski govor "Kaj zahtevamo od sodobnega judovstva?".

³⁷ Žitomir Janežič, leta 1939, citirano v Valenčič (1992), str. 89.

³⁸ Valenčič (1992), str. 83.

³⁹ Valenčič (1992), str. 79.

⁴⁰ Navedeno v: *Hudelja* (1991), str. 58.

⁴¹ *Krabonja* (1995), str. 798–803.

⁴² *Kuzmič* (1989), str. 174.

⁴³ Citirano v: *Pelikan* (1994), str. 179.

lastniki malih trgovin, žganjarn, manjših obrtnih obratov), se antisemitizem ni razvil. Kljub vsemu pa, kakor se je leta 1911 spominjal prekmurski domačin, niso bili preveč priljubljeni: "Do strank v trgovini so se vedli prijazno, radi so se pogovarjali in laskavo govorili, samo da bi več prodali. Po naravi so bili varčni in svojega bogastva, če so ga kaj imeli, na zunaj niso kazali. Jud je bil trgovec, obračal se je po vetru, se prilagajal trenutnim gospodarskim in političnim razmeram."⁴⁰

Domače pa je bilo tudi sovraštvo do Judov zaradi narodnostnega boja, ki mu je, kakor smo že omenili, nasprotovala nemška liberalna stranka.

Po prvi svetovni vojni so se v novi Državi SHS, kasneje Kraljevini SHS, pojavile težave z oskrbo z živili, za kar so obtožili Jude in pa njihov monopol nad prehrabeno trgovino. Ko je pomanjkanje popustilo, se je antisemitizem umiril.

Prav ekonomski razlogi so bili zelo močan dejavnik pri oblikovanju slovenskega antisemitizma. Na Štajerskem je domačine najbolj motila prav judovska gospodarska konkurenca. Judovskim kramarjem, potujočim trgovcem, zavarovalniškim agentom so pripisovali zvitost, bistrumnost, umazanost in zanemarjenost, versko blaznost, ritualne umore, trgovino z belim blagom in posilstva. Obdolževali so jih izkoriščanja, enačili so jih s kapitalisti ter jih dolžili občasne druginje in pomanjkanja.⁴¹ Tudi v Prekmurju so domačini Judom, poleg tega da so jih imeli za nosilce madžarskega potujčevanja, najbolj zamerili gospodarski monopol. V Lendavi je: "... gospodarsko življenje dejansko vodila peščica Judov, ki so bili lastniki domala vse trgovine v mestu, gostiln, edinega hotela, dveh mlinov in opekarn, obrtnih delavnic in vseh industrijskih obratov. Celo edini denarni zavod v Lendavi 'Dolnjelendavska hranilnica' je bila v njihovi rokah. Najbolj je cvetela v času gospodarske krize, ko je posojala denar s kar oderušskimi obrestmi."⁴² Ekonomska prevlada je bila eden glavnih očitkov Judom tudi še pred drugo svetovno vojno. Leta 1939 je desničarski list "Mladi borci" pisal: "Kolikokrat so bili Judje in v vseh časih in v vseh krogih preganjani, stiskani, izgnani, izropani. In vendar žive i vladajo v svetovnem gospodarstvu in močno vplivajo tudi v politiki. Da niso že davno izginili, se morejo v veliki meri zahvaliti svoji treznosti in zmernosti. Mnogokje imajo Židje skoraj monopol v trgovini z opojnimi pijačami, zastrupljajo pa z njimi druge, a sami so trezni."⁴³

Preden si ogledamo izbruh rasnega in političnega antisemitizma na Slovenskem, pa velja omeniti, da niso vsi vedno pisali negativno o Judih in da se je pojavljalo kar nekaj piscev, ki so z njimi simpatizirali ali pa vsaj poskušali razložiti fenomen sovraštva do Judov. Eden takih primerov je Dimitzov historiat kranjskega židovstva iz druge polovice 19. stoletja,

kjer je avtor ugotovil, da je prispevek židovskega naroda velik tako v znanosti kot v gmotnem življenju, da pa zanj še vedno ni povsod minil čas bojov in trpljenja.⁴⁴ Prav tako so bili naklonjeni ali vsaj nevtralni tudi, na primer, Simon Jenko, Henrik Tuma in Janez Trdina.⁴⁵

Zelo pogosto so za zmerjanje svojih političnih nasprotnikov, pa tudi drugače, uporabljali antisemitske izjave klerikalni veljaki. Do Judov so bili sicer neprijazni tudi liberalni veljaki (Ivan Hribar, recimo), toda po zmagi Katoliške narodne stranke (kasneje SLS) na volitvah leta 1895 so odločilni vpliv na javno življenje dobili katoliški predstavniki, zato so za nas bolj zanimivi: "Ideologi političnega katolicizma so uporabljali antisemitizem" 'na splošno', ko je šlo za obsojanje 'odpada od vere', še posebej pa takrat, ko je bilo to potrebno za napad na točno določen družbeni pojav (ki je pomenil dejansko ali eventualno konkurenco) in ga (po potrebi) vgrajevali v ideološko shemo vsakič, ko je bil potreben za operacionalizacijo njihove agresivne ideologije.⁴⁶

Janez Evangelist Krek je bil pod vplivom dunajskega krščanskega socializma (Luegerja je poznal kot poslanec v državnem zboru) antisemit. O konkretnih izkušnjah z Judi ne piše veliko, precej več se ukvarja z judovskim liberalizmom, s "krivonosim kapitalizmom", z judovskim časnikarstvom, z judovskim denarjem, oduševstvom in z judovskimi voditelji socialne demokracije. Iz popotovanj po Nemčiji je zapisal: "Židov je povsod dovolj. A blagor tukajšnjim Nemcem: brez vpliva so! Židovski duh je nam okužil slovstvo, časopisje, trgovino: postavil je vso trgovino na napačna tla, zmedel našo politiko in vplival, da se je zanemaril slovenski jug."⁴⁷ Krek je bil prav tako prepričan, da so Judje razkrajajoči moment krščanske družbe: "Semit ni produktiven, vsaj izvirno ne. Za drugimi pobira. A večinoma le odpadke."⁴⁸ Po njegovem imajo Judje vodstvo tudi v umetnosti, časnikarstvu, politiki. Revolucija leta 1848 je bila delo Judov, njihov plod je surovo liberalstvo, gmotni, npravni in politični razpad države.⁴⁹

Podobno kakor Krek je bil tudi Mahnič prepričan, da so Judje krivi za razpad tradicionalnega načina življenja krščanske družbe. Še pred krščanskimi socialisti je opozarjal na vpliv judovstva v političnem, gospodarskem in kulturnem življenju evropskih držav: "Tam je naš sovrag – židni liberalec. Jud že nad dva tisoč let nima stalne domovine, ampak blodi okrog po svetu, povsod se seboj noseč nenasitni žep, kamor spravlja žulje in zaslužek poštenih krščanskih narodov. Ko je oropal enega in nima več glodati ob njegovih kosteh, pobere kopita in gre drugam, da se lik pijavka vrže na vrat, dokler mu ne izsesa zadnje kaplje krvi. In tako dalje. Jud je večer romar, brez domovine."⁵⁰

⁴⁴ Valenčič (1992), str. 78.

⁴⁵ Henrik Tuma ni bil antisemit, vendar je bil prepričan, da Judje obvladujejo gospodarstvo in finance, ki brez njih ne bi bila mogoča. Videl je, kakšno moč imajo Judje v primeri z revnimi kmeti, in jim pripisal krivdo za revščino.

Janez Trdina je sicer odklonil do Judov, vendar zavrača nekatere uveljavljene predsodke: asimilacija bi bila najboljša rešitev judovskega vprašanja: "Judovsko vprašanje dela mnogo preglavic državnikom in slovanskim rodoljubom. Povoljno dalo se bo rešiti samo na ta način, da se Judje sprijateljijo in zlijo povsod s tistim narodom, med kateri jih je zanesla usoda ali svoja volj.... Ta sloga pa se bo dosegla edino s previdnim, blagim postopanjem, z ljubeznijo in potrpežljivostjo." Štepec (1995), str. 817.

⁴⁶ Pelikan (1994), str. 179.

⁴⁷ Citirano v: Štepec (1995), str. 922–23.

⁴⁸ Pelikan (1994), str. 174.

⁴⁹ Valenčič (1992), str. 82.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Citirano v: *Krabonja* (1995), str. 800.

⁵² Citirano v: *Štepec* (1995), str. 815.

Josip Vošnjak, Josip Apih in Fran Terseglav, pa tudi Franc Podgornik, so bili glavni predstavniki rasnega antisemitizma pri nas, nekaj raztresenih elementov pa je moč najti tudi drugje. Tako recimo štajerski "Slovenski gospodar" leta 1900 opisuje Juda: "... Njegova tenka, udrta ustna so se raztegovala venomer v senci nosu, zakrivljenega kakor jastrebov kljun in dasi je švigala iz njegovih majhnih, zelenih, odprtih in v gostem obočju skoro skritih očij neprestano iskra tajnega gneva ..." ⁵¹ Vošnjak pa Jude opisuje takole: "Tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno napetimi ustnicami, s krivim hrbtom in kakor pri madžarskih huzarjih zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekako posebno vonjavo izhlapevanja so nam krščanskim dijakom arijskega plemena bili tako zoprni, da še občevati z njimi nismo hoteli. In njihova govoric? Tista popačena židovska nemščina. In njihov značaj? Vsiljivost, vmes celo predrznost, brez vsakega čuta za čast." ⁵²

Pravo znanstveno razpravo o Judih pa je leta 1886 v Letopisu slovenske matice objavil Josip Apih, kjer poskuša pojasniti razliko med Judi in kristjani, ukvarja pa se tudi z njihovimi lastnostmi. Apih meni, da je razlog antisemitizma rasna razlika: "... če hočeš: plemensko nasprotje. To nasprotje je med Ariji in Semiti, posebno Židi, še tako bistveno, kakor je bilo za najprvotnejše dobe, kajti tiči v naravi, v krvi." Čeprav med Slovenci skoraj ni bilo Judov, je bilo zanj judovsko vprašanje še posebnega pomena: "... kot majhen narod smo v večji odvisnosti od sosedov, Nemcev, Italijanov in Madžarov. Pri vseh teh narodih je bolj ali manj zavladalo židovstvo; dobilo je vpliv na narodno življenje in mišljenje. Iz teh virov ne zajemamo več čisto nemške ali čisto laške kulture, temveč posredno tudi židovskega duha." Del razprave je Apih posvetil tudi antropologiji Judov. Pravi, da njihove telesne in duševne lastnosti določajo njihov značaj in so odločilne za njihovo vlogo v življenju človeštva: Judje naj bi bili telesno šibkejši kot drugi narodi, zato pa tudi manj sposobni za vojaško službo in fizično delo. To se pozna pri izbiri poklicev. Ena najvidnejših judovskih značilnost je izogibanje mešanja s tujci, ki ga preprečuje predvsem njihova vera, vendar je Apih prepričan, da raba tujega jezika ne spremeni Judove narodnosti. Zanje so značilni še egoizem, posredovanje, da imajo v rokah podeželske žganjarne, ki kmečko prebivalstvo navajajo na pijančevanje, kar vodi v gospodarsko zaostalost in revščino. Po Apihu razliko med arijskim in judovskim prebivalstvom odkrivata tudi zdravstvena in kriminalna statistika. Med Judi je več oseb s telesnimi napakami, npr. slepih in neumnih ter umobolnih, kar so takrat pripisovali sklepanju zakonov v ožjem krogu, delno tudi med sorodniki. Kriminalna statistika pa je pokazala, da je bil delež obsodjenih Judov manjši pri deliktih, kjer je potrebna večja telesna

moč, in večji pri deliktih, ki so zahtevali več duševne spretnosti; poneverbe, goljufije in zakrivljenje bankrota.⁵³

Apih opozarja, da imajo Judje v rokah tudi žurnalistiko: "Javno mnenje t.j. glas časnikov, je prav za prav mnenje židovstva." Prepričanje o vplivu Judov na tisk je bilo močno vsepovsod. Štajerski "Slovenski gospodar" leta 1911 piše: "Na čelu bojnikov zoper krščanstvo stoji judovsko časopisje, ki je strupeno in zapeljivo kakor kača v raju. In kako moč ima danes časopisje, to ve že mali paglavec, ki je nehal trgati hlače v ljudski šoli. V blesteči obliki zna pisati judovsko časopisje o svobodi in človekoljubnosti, o napredku, moderni vedi in temnemu srednjemu veku. Zastrupilo je ljudstvo, vzgajalo ga je v nesramnosti s svojimi podlimi inserati in brošurami, 'šund romani' in enakim berilom, ki nima nobene umetniške vrednosti, ampak spada na gnoj. Kakor judovsko časopisje širi med ljudstvom nevero in nenravnost, ravno tako dela liberalno in socialno-demokratsko časopisje, kateremu ni svet ne oltar ne prestol."⁵⁴

Antisemitsko pisanje na Slovenskem lahko v grobem razdelimo v tri skupine. V prvi so ideologi različnih strank (predvsem katoliške in liberalne), ki so svoja stališča poskušali pojasniti in utemeljiti. Drugo skupino tvori časopisje, ki svojih antisemitskih izpadov ni poskušalo utemeljiti, nedvomno pa je imelo velik vpliv na slovensko javno mnenje (predvsem "Slovenec" in "Slovenski narod"). V tretjo skupino pa lahko uvrstimo slovenske literate, pisatelje in pesnike.⁵⁵

Pa vendar je kljub različnemu načinu argumentiranja in predstavljanja antisemitskih izjav vsem skupinam skupno, da določajo Juda za krivca vseh mogočih neprijetnosti in dogajanj, ki so družbo pretresala v njenem razvoju ("Med drugim naj bi bili Judje krivi tudi za boksarsko vstajo na Kitajskem in nesrečo Titanika"⁵⁶), ter ga enačijo z določenim načinom razmišljanja in določenimi procesi. V času gospodarske krize po prvi svetovni vojni je "Slovenec" zapisal: "Pri tem moramo omeniti, da duh židovstva ni omejen le na Žide. Upravičen je odgovor in boj proti židovstvu radi tega, ker izhaja iz njega gol trgovski, korupcijski, skoz in skoz borzni način mišljenja in vsled tega splošna materializacija človeške kulture."⁵⁷

"Odgovor, zakaj je bil ravno konkretni Jud oziroma so bili Judje kot narod izbrani za to vlogo, za metaforo samega sebe, lahko iščemo v stoletjih zgodovine netolerance."⁵⁸

SKLEP

Geneze antisemitizma torej ne gre iskati v Sloveniji, lahko pa sledimo tokovom, po katerih je k nam prodiral. Še bolj za-

⁵³ Povzeto po: Valenčič (1992), str. 80.

⁵⁴ Citirano v: Krabonja (1995), str. 796.

⁵⁵ O antisemitizmu v slovenski literaturi glej I. Grdina: "Podoba Žida v slovenski literaturi", v *Kronika 1989/3*, str. 267–277.

⁵⁶ Navedeno v: Krabonja (1995), str. 798.

⁵⁷ Citirano v: Valenčič (1992), str. 86.

⁵⁸ Citirano v: Štepec (1991), str. 202.

⁵⁹ J. Peršič: "Problem Cankarjevega antisemitizma", v *Problemi* 1/1985, str. 22.

⁶⁰ Logiko antisemitizma razlaga S. Žižek (1979), str. 46–57. "... imanentno družbeno protislovje se projicira v zunanji, moteči 'neorganski' element, v Juda.", str. 46.

⁶¹ M. Potrč: "Bistvene lastnosti Žida", v *Problemi* 1/1985, str.8.

⁶² Žižek (1983).

⁶³ Štepec (1991), str. 202.

nimivo pa je, kako se je prihajajoči antisemitizem prilagodil slovenskim razmeram in postal tako imenovani "antisemitizem brez Judov", ali kakor ga imenuje Janez Peršič, formalni antisemitizem: "Formalni antisemitizem je izraz, ki dobro zaobjame pojem slovenskega antisemitizma. Na Slovenskem v Cankarjevem času skoraj ni bilo Židov, da bi se nad njimi izživiljal dejavni antisemitizem. Formalni antisemitizem se je najbrž hranil predvsem iz severnih kuhinj, zlasti dunajska mu je morala dobro dišati, pa tudi hrana od usodnih rečic južno od Kolpe in Sotle mu bržkone ni bila odveč. Na Krekov antisemitizem je gotovo vplivala tudi antijudovska tradicija cerkvenih pridigarjev, ki so 'hudobne Jude' razglašali za morilce očitno nejudovskega Jezusa (to neumno stališče se je v Cerkvi obdržalo do zadnjega ekumenskega koncila, čeprav ga je že v 12. stoletju kritiziral sam sveti Bernard). Med Slovenci v Cankarjevem času je bila beseda Jud (in ne samo Judež, kar bi bilo razumljivo) pomenila vsakodnevno psovko za lakomnika, zahrbtnega ali brezobzirnega v denarnih zadevah."⁵⁹

Kjer Judov ni oziroma jih je zelo malo, antisemitizem pa se kljub temu pojavlja, pomeni, da deluje "logika antisemitizma",⁶⁰ ki je pravzaprav tisto, kar je nevarno in zaradi česar nam antisemitizem, kot ena najbolje raziskanih in bogato dokumentiranih zgodb, lahko rabi za učni model in pripomoček v razpoznavanju zatiranja določenih družbenih skupin, rasizma, ksenofobije itd. Logika antisemitizma lahko deluje v vsakem okolju, za model oziroma predmet pa si lahko vzame katero koli skupino, ki je v manjšini ali pa v potencialno podrejenem položaju, ki je šibkejša (ne nujno številčno), nezmožna obrambe svojih interesov in pravic, skupino, ki nasprotuje prevladujočim težnjam, skratka za vse nezaželene elemente. Primerna je tudi za žrtvovanje določenega dela populacije, ki mora biti kriv za neuspeh celotne skupnosti, ki se tako opere krivde in slabe vesti, ali pa omogoči določeni skupini, da ostane na oblasti: "Žid je kot izraz na primer metafora za vse tiste skupine, ki jih v družbi preganjajo, tako kot Žida, za skupine katere spravlja družba v geto zato, da bi se sama konstituirala."⁶¹ In še: "Žid je personifikacija izkoriščanja (...) je model za projiciranje družbenih nasprotij, je notranji sovražnik, ki ga poleg vseh zunanjih potrebuje narod, da se oblikuje."⁶²

"Nauk antisemitizma je, da lahko Jud postane kdorkoli."⁶³

BARBARA STANIČ je diplomirana zgodovinarica, raziskovalka na ISH v Ljubljani.

LITERATURA:

- ADLER, G. H. (1960): **The Jews in Germany (From the Enlightenment to National Socialism)**, London.
- Die Osterreichische Judentum**. Voraussetzungen und Geschichte. Wien, München, 1974.
- DUNN, J. D. (ur.) (1987): **Religion & Nationalism in Eastern Europe & the Soviet Union**, London.
- FISHER, R. (1988): **Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn, 1867–1939**, München.
- GRDINA, I. (1989): "Podoba Žida v slovenski literaturi", v: **Kronika** 1989/3, Ljubljana.
- HUDELJA, M. (1991): "Prisotnost židovske etnične manjšine v Prekmurju", v: **Vzporednice slovenske in hrvaške etnologije** 7/1991, Ljubljana.
- The Jewish Communities of the World**. Institute of Jewish Affairs: 1959, 1963, 1971, 1989.
- KARMAŠIN, F. (ur.) (1992): **Austrian Attitudes towards Jews, Israel and the Holocaust**, Vienna.
- KRABONJA, B. (1995): "Kdo je Jud?", v: **Borec**, 542–43/1995, Ljubljana.
- KUZMIČ F. (1989): "Podjetnost prekmurskih Židov", v: **Znamenja** 2/1898, Ljubljana.
- MENDELSON, E. (1983): **Jews of the East Central Europe between the World Wars**, Bloomington.
- Patterns of Prejudice**. Special Issue on Antisemitism in Europe I., zv. 27, št. 1, julij 1993.
- Patterns of Prejudice**. Special Issue on Antisemitism II., zv. 27, št. 2, oktober 1993.
- PELIKAN, E. (1994): **Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem** (magistrska naloga), Ljubljana: FF (Odd. za zgodovino).
- Problemi**. Židovsko vprašanje (tematska številka) 1/1985, Ljubljana.
- PULZER P. (1988): **The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria**, Cambridge.
- ŠTEPEC, M. (1991): **Antisemitizem v Sloveniji 1861–1895** (magistrska naloga), Ljubljana: FF (Odd. za zgodovino).
- ŠTEPEC, M. (1995): "Srečanja z Judi", v: **Borec**, 542–43/1995, Ljubljana.
- TAYLOR, A. J. P. (1956): **Habsburška monarhija 1815–1918**, Ljubljana.
- VALENČIČ, V. (1992): **Židje v preteklosti Ljubljane**, Ljubljana.
- WISTRICH, R. S. (1992): **Antisemitism. The Longest Hatred**, London.
- ŽIŽEK, S. (1983): "Tri predavanja", v: **Problemi** 4–5/1983, Ljubljana.
- ŽIŽEK, S. (1987): **Jezik, ideologija, Slovenci**, Ljubljana.
- Židovi na tlu Jugoslavije**. Katalog razstave, Zagreb: 1988.